

Paraulas, ditgas e legendas – collecziunar e perscrutar ils stgazis da la cultura narrativa populara

■ La parola populara europeica ha in andament cler ed in'acziun profana che progredescha cun levezza. Caracteristics en ils inscuntes cun animals e figuras auxiliarias che dattan ina vieuta positiva al destin da l'eroux u da l'eroxa cun dar buns cussegls, conferir duns magics u deliberar dal striegn. La parola è damai en emprima lingua in'utopia da giavischs accumulids e da fortuna realisada. En il mund miraculus da la parola, istoricamain betg determinabel ma considerà sco evidenza, chatta la realitad dals umans che raquintan sia piazza, betg mo lur cultura materiala, dentant era conflicts condensads simbolicamain e tensiuns en famiglia e societat. Enstagl d'access ontologics privilegiascha la perscrutaziun actuala da la prosa populara tranter auter la critica istorica da las funtaunas d'ediziuns da paraulas, las avischinaziuns sociopsicologicas a singulas raquintadas e raquintaders sco era la dumonda da cuntregns specifics per las schlattainas. Impurtants collectaders da paraulas rumantschas en stads Caspar Decurtins, Gian Bundi, Steafan Loringett e Leza Uffer.

La pli famosa collecziun da paraulas dal mund, las «Kinder- und Hausmärchen» dals frars Grimm, han laschè era en la Rumantschia numerus e profunds fastizs. Menziun speziala tranter las collecziuns da l'Italia e da la Frantscha enconuschentas en tut l'Europa e cun fermas influenzas sin il stil da raquintar indigen meritau il «Pentamerone» (1634/36) dal Napoletan Giambattista Basile e las «Histoires ou contes du temps passé» (1697) da Charles Perrault. Ultra da quai resunan era tematicas tudestgas, franzos e talianas da cudeschets conceps per il pievel. Quest import evident da numerusas materias narativas en il 18avel e 19avel tschientaner è d'attribuir a la migraziun da la populaziun ed a sia remigraziun en la patria u a la migraziun stagiunala derasada. En general pon ins constatar che las paraulas rumantschas en marcadas da la cultura narrativa predominantamain feminina dals Rumantschs e ch'ellas en vegnidas adattadas pli tard per gronda part da raquintadas creativas indigenas a las relaziuns locals.

Tranter ils genres dal raquint popular fa la parola las pli grondas pretensiuns areguard il talent da las raquintadas e dals raquintaders. Uschia n'èsi betg da sa smirvegliar che Gian Bundi ha rapportà davart la cusunza da biancaria e postina Anna Engel, numnada Nann'Engel, ch'era sa spezialisada exclusivamain sin paraulas e che fascheva da raquintada en familias bainstantas (en piazza parziala). En sias paraulas describeva Nann'Engel las diras relaziuns da lavur e da vita dals umans en l'Engiadina e lur giavischs da bainstanta e ventira a l'ester («Tredeschin», «Ils trais chauns»). Auters famus raquintaders da paraulas en stads tranter auter Gieri la Tscheppa (Calantgil, * 1836), Flori Aloisi Zarn (Domat, * 1859), Uorschla Bisaz-Campel (Susch, * 1861) e Barba Plasch Spinaz (Tinizong, * 1871). Tranter il 1900 ed ils onns 1980 han illustrà tranter auter Giovanni Giacometti, Alois Carigiet, Hans Eggimann, Maria Bass, Annina Vital e Toja Isenring-Maissen las paraulas rumantschas.

Ursula Brunold-Bigler

Anna Engel [Engi]

≈ 13 da zercladur 1803 a Bever, † 29 da november 1873 a Bever, reformada, da Stussavgia Plaz, numnada Nann'Engel. Figlia da Giachiam e dad Anna nata Bunom, da Schlarigna. Nubila. Cusunza da biancaria. Vers la fin da sia vita è ella stada activa sco postina tranter Samedan e Bever. Famusa raquintada da las paraulas puteras publicadas da Gian Bundi.

Adolf Collenberg

Focus tematic «Paraulas» cuntregni en l'ediziun stampada dal LIR.

Gian Bundi

* 26 d'october 1872 a Berlin, † 26 da december 1936 a Berna, reformà, da Sagogn e da Bever. Figl da Christian Georg, pastizier a Berlin, e da Catharina nata Giovanoli. Il 1879 ha Bundi translocà a Stettin, nua ch'il bab aveva cumprà la furnaria ed il café da la famiglia Jenny da Bever. Scola fundamentala e gimnasi a Stettin, studis da filologia, istorgia e giurisprudenza a Göttingen, Jena e Heidelberg, alura a Turitg (1895–97) e Berna (1897–99). Redactor dal «Freier Rätier» a Cuira 1900 e da «Der Bund» a Berna a partir dal 1901. Publicaziun dals «Tschentaments della vschinnaucha da Bever nel 16avel secul» (1903) e da las «Parevlas engiadinaisas» 1901–06 (tudestg, 1. part, cun illustraziuns da Giovanni Giacometti, 1902). Autor da librets d'opera, tranter auter «Die schöne Bellinda» (musica da Hans Huber, 1916). Il 1935 en cumparidas sias «Märchen aus dem Bündnerland» (cun illustraziuns dad Alois Carigiet).

Martin Bundi

Steafan Loringett

* prim da mars 1891 a Scuol, † 6 da zercladur 1970 a Cuira, reformà, da Vargistagn. Figl da Risch, pur, e da Johanna nata Moser, da Wildhaus/SG. ∞ 1) Deta nata Tschurr († 1948), 2) Maria nata Calonder. Scolas a Maton, Scuol e Zirán, alura Seminari scolastic a Cuira. Scolast a Scuol, Maton ed Andeer a partir dal 1912, secretari da la Lia Rumantscha 1919–32 (fundada il 1919) e da l'Institut dal Dicziunari Rumantsch Grischun (fin il 1926). Agent general da la societad d'assicuranzas Winterthur 1926–56, president da la Renania 1929–44. Sco president da la Lia Rumantscha 1946–63 ha Loringett stabili ed intensivà ils contacts cun ils Ladins da las Dolomitas. Cuniziant da la Cuminanza Culturala Val Schons (1958). Poet e translatur; president da la cumissiu chantunala per meds d'instrucziun ed autor principal da la fibla rumantscha dal 1921 (illustrada da Giovanni Giacometti). Dr. h.c. da l'Universitad da Turitg 1962, undrà en il Curtin d'onur da la Lia Grischa a Trun.

Adolf Collenberg

Leza Uffer

* 4 da settember 1912 a Tinizong, † 2 d'avust 1982 a Son Gagl, catolic, da Suagnign. Figl da Giatgen. Frar da Margarita. ∞ Josy nata Hasler. Gimnasi a Son Gagl e Sviz, studis da romanistica e d'istorgia d'art a Turitg, Roma, Firenze, Perugia, Geneva e Paris. Promoziun a l'Universitad da Turitg 1939 («Rätoro-

manische Märchen und ihre Erzähler», publictà 1945). Magister a la Scola chantunala da Son Gagl 1937–78, lectur per rumantsch a la Scola auta da commerzi da Son Gagl, incumbensà d'instrucziun per lingua e litteratura rumantscha a l'Universitad da Geneva. Uffer è stà in impurtant rimnader, perscrutader ed editur da paraulas rumantschas ed ha publictà las collecziuns da poesias «Rosas melnas» (1948) e «Dudisch Sonets toscans» (1958). El ha stgaffi ina lingua da scrittira rumantscha surregiunala («inter-rumantsch»), concepida sin la basa dal surmiran. Ultra da quai ha el produci emissiuns rumantschas per radio e televisiun ed è stà il 1946 iniziatur e fin il 1948 editur da la gasetta «Igl Grischun Central».

Ursula Guldemond-Netzer

Ditgas

Ditgas tematischeschan il surnatural, il maiudi ed inexplitgabel ch'ellas emprivan d'explitgar e da render qua tras perceptibel; ellas stgaffeschon identitad, espriman morala cristiana e creeschon uschia normas socialas. Ellas na reproduceschan damai betg la realitad sezza, mabain si'elavraziun istorica e sia superaziun. La ditga è ina furma narrativa curta d'ina episodica che revenditescha credibilitad tras la colliaziun cun localitads realas, epocas istoricas, eveniments e persunas. Caracteristica è la fin, il pli savens nauscha, che sa basa sin ina concepziun pessimistica dal mund. Il mund da la ditga cun sia tempr fermamain cristiana represchenta ina cultura da la tema, quai che cumprova l'effizienz da la litteratura religiosa dominanta durant tschientaners per la cultura narrativa populara.

Las ditgas sa laschan divider tenor lur cuntegn tematic eterogen en trais categorias:

Las ditgas demonologicas raquintan d'experienceschas il pli savens privlusas cun l'auter mund: cun ils morts vivents (pievel da la notg, olmas paupras), cun il diavel e ses alliads (strias, zagrenders, viagiants, scolars, Tirolais), cun fenomenis demonics (gnoms, buttatschs cun eglis, poppas viviftgadas tras demonisaziun) e cun essers da la natira (umans selvadis).

Las ditgas istoricas relatan da tirans e da lur fin miserabla, da miserias da guerra, fomaz ed epidemias, da catastrofes da la natira, accidents ed appariziuns celestas, da frauds e chastis, da guariziuns da grevas malsognas, da l'agir miraculus da spiritualis «songs» (oravant tut chaputschins) e dad umans cun forzas extraordinarias.

Las ditgas etiologicas tschertgan explicaziuns per la genesa da fenomenis da la cultura e natira (num da lieus e da cultiras, num da famiglia, edifizis, zains, tecnicis innovativas, lais, glatschers, lieus desertiftgads). En la realitad narrativa existan dentant correlaziuns tranter questas trais categorias da ditgas.

Collecziuns remartgabladas da texts elavurads a moda differenta han preschentà Caspar Decurtins, Dietrich Jecklin ed Arnold Büchli. Las ditgas cun lur cuntregns fermamain tipisads vegnivan raquintadas tranter ils vischins pir vers la fin da las sairadas, organisadas durant las lungas sairas d'enviern u sin aclas e mises.

Ursula Brunold-Bigler

Legendas

La plipart da las legendas appartegna oriundamain a la tradiziun orala. Ellas en parentadas ina cun l'autra en quel senn ch'ellas en liadas ad ina persuna ed ad in lieu d'acziun. Ellas palaisan la vita dals martirs e songts e vulan porscher qua tras al lectur u auditor exempels d'ina vita d'engrà a Dieu. La litteratura rumantscha cuntregna impurtantas rimnadas da legendas, savens translaziuns, per exempel «La glisch sin il candelier invidada» (1685–87) da Zacharias da Salò, il «Martyrologium magnum oder: Il Cudesch grand dels martyrs» (1718) da Conradin Riola ed il «Legendari u vita dils soings» (1830–45) da Christian Venzin, e quai per tut ils dis chalendars (en diever fin ca. il 1950). En l'Engiadina ha Luigi Piderman translata ed edi il 1929 las «Legendas e parevlas ladinadas da las Dolomitas».

Gion Deplazes

Nina Camenisch

* 23 d'avrigl 1826 (Anna Katharina) a Sarn, † 13 d'october 1912 a Sarn, reformada, da Sarn. Figlia da Johann Anton, pur, mastral e derschader, e dad Ursula nata Buchli. Nubila. Essend sia mamma savens malsauna, è Camenisch creschida si tar il tat e la tatta davart da la mamma a Versomi. Il tat, in anteriur uffizier da l'armada sarda, ha sveglià ses interess per l'istorgia, ils pajais lontans ed oravant tut per la litteratura greca. Suenten in onn en il pensiunat da mattas a La Neuveville/BE, è Camenisch turnada a lavurar sin il bain puril da ses geniturs ed ha cumenzà a scriver poesias e raquints ed a correspunder cun litterats. Il 1856 ha Otto Carisch publictà sias «Gedichte eines Bündner'schen Landmädchens», senza numnar l'autura. I suondan ulteriuras publicaziuns, tranter auter in cudesch da poesias, scrittas en colavraziun cun ses frar tschorv Georg.

Placidus Plattner ha sveglià l'interess per las legendas popularas en Camenisch ch'ha intervistà la glieud da la regiun e rimnà ditgas, chanzuns, proverbis e versets d'uffants, reelavurads da Plattner per ina publicaziun. Ils texts originals en cumparids pir il 1987.

Doris Stump

Dietrich Jecklin

* 21 da fanadur 1833 a Cuira, † 1 da schaner 1891 a Cuira, reformà, da Cuira. Figl da Constanz, commerziant, pur e cusseglier da la citad da Cuira, e da Maria nata de Caduff. Mez frar da Constanz e da Fritz. ∞ 1) Elise Friederike nata Röder († 1872), figlia da Georg Wilhelm Röder, ∞ 2) Ottilia Elisabeth nata Rietmann, da Son Gagl. Gimnasi a Cuira. Sia scolaziun professiunala è nunenconuschenta, evtl. fotograf. Pionier en la perscrutaziun grischuna da chastels e collecziunader da paraulas. Domicilià (almain parzialmain) a Son Gagl suenter il 1880.

Adolf Collenberg

Arnold Büchli

* 27 da matg 1885 a Lenzburg/AG, † 13 d'october 1970 a Cuira, reformà, da Lenzburg. Figl dad Emil, tenschider e commerziant, e da Marie Luise nata Urech. ∞ Bertha Anna Elise Emilie nata Baumhard, da Berlin. Studi da teologia a Basilea, alura da filologia classica e da germanistica a Basilea, Minca, Friburg e Br. e Turitg. Magister secundar a Zurzach/AG a partir dal 1912, alura ad Aarburg/AG (pli tard rector). Il 1942 è Büchli, enconuschent era sut il pseudonim Heiri Lachmereis, sa domicilià a Cuira, nua ch'el è sa deditgà fin a sia mort (suicidi) a la rimnada da ditgas. El ha scrit poesias en stil archaisant, edi collecziuns da balladas e da poesias («Jugendborn-Sammlung»), reordinà la collecziun da ditgas da Heinrich Herzog e cumpilà collecziuns da ditgas, legendas, burlas e ligns. Si'ovra principala, la «Mythologische Landeskunde von Graubünden», è il resultat d'atgnas retschertgas sin il champ. Dr. h.c. da l'Universitad da Berna 1964.

Ruedi Graf

Crestomazia retorumscha

Il term Crestomazia deriva dal grec chresto-matheia che signifitga plaschair d'emprender, tscherna da texts per scolaziun. La Crestomazia retorumscha, edida da Caspar Decurtins, è cumparada tranter il 1896 ed il 1919 ad Erlangen sco ediziun separada da las «Romanische Forschungen» ed è, cun sias rund 7500 paginas en 13 toms, la collecziun da texts rumantschs la pli voluminosa. Ella cuntregna manuscris, litteratura stampada sco era documents da la tradiziun orala che dattan perditga dal svilup da la lingua rumantscha sco era da l'istorgia e da la cultura populara tranter il Rain e l'En dal 16avel fin a l'entschatta dal 20avel tschientaner. La lavur da Decurtins e da ses numerus gidanters en vitgs e valladas ha contribuì decisivamain al svilup da la conscienza rumantscha. La Crestomazia retorumscha è vegnida restampada tranter il 1982 ed il 1985 da la chasa editura Octopus a Cuira ed ampliftgada cun documents da la Val Schons (tom XIV) e cun in register en tudestg (tom XV, 1986).

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artgels (geografics, tematics, artitgels da familias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.